

BOSANSKA PORODICA PAVLOVIĆA U ITALIJANSKOJ KULTURI

U *Uvodu* svoje studije *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-italijanske viteške književnosti* ugledni beogradski romanista i profesor univerziteta Nikola Banašević nagovestio je da će u „zasebnom radu” nešto napisati o „izvesnom Paulavicchio, iz XVI veka, koji se izdavao za Dubrovčanina i hvalio da je studirao i u Francuskoj, a štampao je u Mlecima dva sačuvana bufonska viteška romana o našim i francuskim junacima”. Koliko je nama znano, ovu svoju nameru on nije nikada ostvario, ali se među njegovim ispisima i beleškama našlo nešto građe za ovu temu¹. Sva je prilika da je Banašević, sakupljajući građu u mnogim evropskim bibliotekama za pomenutu studiju o Marku Kraljeviću, sa posebnom pažnjom i u širokom zahvatu, karakterističnom za negdašnju školu vrsnih istraživača i strastvenih filologa, proučavajući odjeke francuske viteške književnosti u Italiji, ali i na našem primorju, slučajno naišao u British Museumu, avgusta 1932. godine, na knjižicu neobičnog naslova i još neobičnijeg autora². U njoj su, povezana zajedno, bila dva speva; prvi, pod naslovom *Libero del*

¹ N. Banašević, *Ciklus Kraljevića Marka i odjeci francusko-italijanske viteške književnosti*, Skoplje 1935.

² Iz sačuvanih beležaka Nikole Banaševića saznajemo i datum (16. avgust 1932) kada je završio prepisivanje prvog dela knjige, zavedene pod brojem 4774 (Bibliotheca Heberiana) u Britanskom muzeju. Kataloški listić, pored naslova obeju povezanih knjižica, sadrži i interesantne opaske o autoru, glavnoj ličnosti kao i o jeziku ovih spevova: „*Paulovich (Giovanni) or Junnan Paulovich. Libero del Rado Stizoxo. Stampata in Venetia per Maestro Bernardini de Vitali Venetian. 1533. Libero de le Vendette che fese / foli de Rado Stizoxo, s.a. 2 vol. in 1, fine copies, extremely rare*”. Potom se, dalje u kataloškoj belešci, kao autor pominje Ivan Pavlovich iz Dubrovnika, sa primedbom da ovaj pisac nije zabeležen ni u jednoj istoriji književnosti. Dalje, navodi se da je otac Pavlovića (prema onome što proizilazi iz samog teksta sačuvanih spevova, - moja primedba), poznat pod imenom Zuani Zdrovich, bio knez

Rado Stizoxo (odštampan u Veneciji 1533. godine kod maestra Bernardina de Vitalija, od autora Ivana Pavlovića Dubrovčanina; drugi, pod naslovom *Libero de le vendete che fese i fioli de Rado Stizoxo*, od istog autora, bez godine izdanja, koja bi mogla biti 1535³. U kataloškoj belešci stajalo je da je ova knjižica „izuzetno redak” primerak⁴. Slovensko ime pisca, slovenski toponimi, Sklavonija, zemlja koju pohode vitezovi Karla Velikog, ime glavnoga junaka, Rado(slav), koji je pri tome u srodstvu, preko žene, sa vitezom Rolandom, neobična mešavina italijanskih i slovenskih dijalekata, sve je to bilo više nego dovoljan razlog da Banašević prepíše gotovo u celosti prvi spev, sažimajući i prepričavajući pojedine, za njega, manje važne delove. Ono što je tu mogao naći za svoju temu o uticaju srednjovekovne francuske viteške književnosti na našim prostorima nije, međutim, bio razlog Banaševićevog daljeg neprekidnog interesovanja za ovo delo. Veza prgavog slovenskog megdandžije sa vitezovima Karla Velikog samo je formalnog obeležja, jer se u njemu pre svega slavi slovensko junaštvo, oličeno u ljutitom Radu, koji će u svemu nadmašiti svoje protivnike, pa i one slavne vitezove sa francuskog dvora. Banaševića je, čini se, ponajviše zainteresovao pisac ovih heroikomičnih spevova, koji je za sebe tvrdio da je Dubrovčanin, po imenu „Ivan Pavlovichio, in schia-

(Doge) u Dubrovniku. I ovo je ime nepoznato, ali su zato Pavlovići poznati kao bosanska vlastela, primljena u dubrovački patricijat. Pisac se tu sklonio po bekstvu iz svoje zemlje posle turskih osvajanja. U toj porodici, najpoznatiji je Radoslav, čije ime i govori u tom smislu – *Rado-Slavo*, ali takođe i *Rado-Slavan* (Glorioso). Što se tiče beleške o sadržaju i jeziku ovih spevova, uglavnom se preuzimaju podaci iz drugih izvora; da je „nemoguće precizno odrediti predmet ovih poema, iako se vezuju za karolinški ciklus, da su prepune humorističkih pasaža i da su pisane mešavinom mnogih jezika, a pre svega mešavinom slovensko-francusko-italijanskom”. Najverovatnije je da je ova sumarna kataloška beleška bila odlučujućim podsticajem da Banašević nastavi svoja traganja u pravcu bosanskih Pavlovića, s jedne strane, a sa druge u pravcu one italijanske literarne produkcije koju nazivaju „letteratura schiavonesca”.

³ Tačan datum izlaska druge knjige dade se izvesti iz indirektno datacije u *Ratiun-u*, koji se ovde nahodi: 1535, avgusta 20. u osam sati. Prema podacima koje iznosi P. Ančilota, dozvole za štampanje ovih spevova izdate su 11. januara 1531, to jest 29. novembra 1535. godine; up. P. Ancillotto, *Un buffone a Venezia nella prima metà del Cinquecento*, Quaderni di teatro, a. VIII, n. 3, feb. 1986, p. 111.

⁴ Pored primeraka u Britanskom muzeju, oba ova speva, povezana u jedan konvolut, nalaze se i u Veneciji, u Biblioteca Nazionale di San Marco (Rari veneti, 385, 386). Ova kopija ima četiri strofe i 6 stihova više u uvodnom delu, posvećenom osvetama Radovih sinova. Oba izdanja opisana su u: B. Gamba, *Serie degli scritti impressi in dialetto veneziano*, seconda edizione, a cura di Nereo Vianello, p. 81. Zahvaljujući Gaetanu Melciju, znamo da Biblioteca Trivulziana poseduje primerak koji sadrži samo drugi deo, a da su se oba speva u jednom konvolutu nalazila u Biblioteci Ričarda Hebera, a kada je ona prodana, postala su vlasništvo gospodina De Mombret-a iz Pariza (up. G. Melzi, *Bibliografia dei romanzi e poemi cavallereschi italiani*, seconda edizione corretta ed accresciuta, Milano 1838, p. 296.

vonisco”, to jest „Zane Polo, in talian”. Traganje za piscem dovelo ga je, s jedne strane, do Radoslava Pavlovića, bosanskog velmože iz prve polovine XV veka, a sa druge, do renesansnog pesnika, slavnog bufona i uličnog pevača, histriona, po imenu Zuan Polo de Liompardi, koji sto godina kasnije slovi za nekrunisanog kralja zabave na venecijanskim ulicama i trgovima. I tu se Banaševićeva potraga zaustavila. Sva je prilika da je, naslutivši da se nalazi pred izuzetno zanimljivim, ali i složenim problemima autorstva i književnog plurilingvizma, Banašević odložio za neko docnije vreme svoje detaljnije bavljenje vezama koje su mogle postojati između bosanskog vojvode i venecijanskog bufona, ne gubeći iz vida temu do kraja svog naučnog života, ali i ne rešavajući ovaj izazovni kulturnoistorijski fenomen. Iz njegovih ispisa možemo zaključiti da mu nije bio poznat rad slavnog ruskog književnog istoričara i komparatiste Veselovskog, koji je prvi, pedeset godina ranije, tačnije 1879. godine, povezo Radoslava Pavlovića, dođuše preko jedne bugaršice, sa italijanskom poemom o prgavom Radu⁵. U bugarštici pak, koju je 1556. godine hvarski pesnik Petar Hektorović zapisao u ribolovu, sa usta svoja dva ribara⁶, za Radoslava, jednog od dvojice opevanih junaka, nalazimo više puta ponovljenu tvrdnju da je on iz grada Siverina, u kome su neki istoričari bili skloni da prepoznaju Severin na Kupi, dakle u Hrvatskoj, što ne bi odgovaralo istorijskim činjenicama, po kojima zemlje Pavlovića i njihovi glavni posedi jesu locirani u istočnoj Bosni⁷. Da li je, u ovom konkretnom slučaju, u najstarijem sloju naše epske narodne poezije, u bugaršticama, došlo do kontaminiranja različitih istorijskih ličnosti, ili je jedna ista vezivana za različite geografske prostore – pitanje je na koje nije dat konačan odgovor, a svaka od mogućih teza imala je svoje zagovornike.

⁵ A. N. Veselovskij, *Horvatskaja pjesni Radoslave Pavloviče i italijanskaja poema o gnjevnom Rado*, Žurnal Ministerstva narodnogo prosvještenija, CCI, 1879, str. 65-111.

⁶ Tekst i melodiju ove bugaršice uključio je Hektorović u svoju „ribarsku eklogu” („egloga pescatoria”) *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, štampanu u Veneciji 1568. godine, a u poslanici prijatelju, pesniku Mikši Pelegrinoviću, koja se nalazi u istoj knjizi, zapisao da su njegovi ribari, Paskoje i Nikola, ove bugaršice „bugarili” na „srpski način”.

⁷ V. Jagić i A. N. Veselovski vezivali su Radoslava iz istoimene bugaršice za Radoslava Pavlovića, bosanskog vojvodu koji je posedovao zemlje u jugoistočnoj i centralnoj Bosni, Serensen za lokalitete u Rumuniji i Bugarskoj, a Petrovski, autor jedne studije o Hektoroviću, za selo Severin na Kupi, u blizini Zagreba, dok bi drugi lokalitet, „Udbina”, bio drugo selo u Hrvatskoj, kod reke Krbave, u blizini granice sa Dalmacijom (up. *Canti popolari serbi e croati*, tradotti ed annotati da Pietro Kasandrić, Milano, Fratelli Treves Editori, 1914, pp. 8-9.

Ko su Pavlovići, među kojima je vojvoda Radoslav, kao najglasovitiji, imao i svoju posebnu, književnu sudbinu. U istorijskoj literaturi⁸ zabeleženo je da je ova srednjovekovna bosanska vlasteoska porodica započela uspon sa knezom Pavlom Radenovićem, krajem XIV veka, kada je on svojim posedima u Bosni, koji su se prostirali od Dobruna na istoku do Vrhbosne na zapadu, sa gradovima Borač i Olovo, pridodao Trebinje, Vrm sa Klobukom i polovinu Konavala sa Cavtatom. Uz najmoćnije velmože – Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića, i knez Pavle znatno je uticao na unutrašnju i spoljnu politiku bosanske države. U međusobnim obračunima, Pavle Radenović biva ubijen 1415. godine na Sutjesci od strane Sandaljevih ljudi, a njegova dva sina, Petar i Radoslav, potražiće zaštitu na turskoj strani. Posle Petrove pogibije 1420. godine, Radoslav preuzima potpunu brigu o nasledenim posedima, a da bi se trajno zaštitio od svojih neposrednih suseda, postaje sultanov vazal. Dubrovačkoj Republici 1426. godine prodaje svoj deo Konavala za 13000 dukata, a samo četiri godine kasnije započinje sa njom dvogodišnji Konavoski rat, osporavajući ranije dogovore i izvršenu prodaju. Kako su obe zaraćene strane potražile pomoć spolja, najpre od Turske, ali i od drugih, ovaj lokalni spor zapretio je da će se pretvoriti u sukob širih razmera. Radoslav je uspeo da na svoju stranu pridobije bosanskog kralja Tvrtka II, ali mu je dubrovačko poslanstvo na bosanskom dvoru znatno otežavalo položaj. I sam kralj Tvrtko II dobro je poznao njegovu verolomnu i prevrtljivu prirodu. Zato je zatražio da mu za jemca pošalje sina Ivaniša na dvor, što je Radoslav nevoljno i učinio. Kralj je i u ovom slučaju ipak ostao uz Radoslava, smatrajući da Dubrovčani na Porti rade i protiv njegovih interesa, sve žaleći se na Pavlovića, što dakako nije bilo daleko od istine. Nastavljajući staro neprijateljstvo, Radoslav je u sukobu sa naslednicima Sandalja Hranića, koji i ovoga puta imaju Turke

⁸ Pomenimo samo neke važnije izvore o bosanskim Pavlovićima i vremenu u kome su živeli: J. Radonić, *O knezu Pavlu Radenoviću, priložak istoriji Bosne krajem XIV i poč. XV veka*, Letopis Matice srpske, knj. 211, 212, Novi Sad 1902, str. 39-63, 34-62; A. Ivić, *Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski*, Letopis Matice srpske, 245, 246, Novi Sad 1907, str. 1-32, 24-48; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I (1-1) 2, Beograd-Sremski Karlovci 1929-1934; Vl. Ćorović, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine (1. Vojvoda Ivaniš Pavlović, 2. Pitanje ženidbe Hercega Stjepana i njegovih sinova 1455)*, Godišnjica Nikole Čupića, 48, Beograd 1939, str. 133-145; Isti, *Historija Bosne*, prva knjiga, Beograd 1940; I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, str. 91 i passim; M. Vego, *Naselja bosanske srednjovekovne države*, Sarajevo 1957, str. 32 i passim; K. Jireček, *Istorija Srba*, preveo Jovan Radonić, prva knjiga do 1537. godine, Beograd 1952; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, SKZ, Beograd 1964; V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979, str. 128, 131 i passim.

na svojoj strani, do 1439. godine izgubio Trebinje i župu Vrm sa gradom Klobukom, i bio potisnut iz Primorja. Početkom decembra 1441. godine umro je vojvoda Radoslav, ostavljajući za sobom tri sina, osamnaestogodišnjeg Ivaniša, koji nasleđuje zemlje i očevu titulu vojvode, i dva mlađa sina, Nikolu i Petra, koji dobijaju titulu knezova, prema starom naslednom pravu bosanskih velmoža. Za vreme svoje kratke vladavine, Ivaniš će uspešno ratovati sa kraljem Tomašom protiv Stjepana Vukčića, naslednika Sandalja Hranića, nastavljajući već tradicionalno neprijateljstvo sa ovom vlasteoskom kućom. Umro je pre svoje tridesete godine, novembra 1450, tek što se oženio, ne napunivši ni godinu dana u braku. Posle pada Bosne pod tursku vladavinu 1463. godine, ne pominju se više ni oba brata koja su ga nasledila, a njihov posed postaje turski „has Pavlo-ili”.

Za našu temu o bosanskom vojvodi Radoslavu kao mogućem prototipu za junaka jednog heroikomičnog renesansnog speva, čiji je autor Ivan Pavlović Dubrovčanin iliti Zuan Polo Venecijanac, značajne su neke činjenice koje smo u ovom kratkom istorijatu Pavlovića samo ovlaš dotakli. To je, pre svega, vrlo blizak, iako ne uvek prijateljski, odnos Radoslava i njegovog sina Ivaniša sa Republikom sv. Vlaha, čije uredno vođene kancelarijske knjige obiluju raznolikim podacima ne samo o političkim trvenjima među bosanskom vlastelom, ratovanjima oko poseda u Konavlima, zakulisnim diplomatskim igrama kod sultana i na ugarskom dvoru, u kojima su prednjačili Dubrovčani, ali učešća uzimali i bosanski kraljevi i oblasni gospodari, već i podacima koji omogućavaju da se bliže upoznamo sa dvorskim navikama Pavlovića, njihovim privatnim životima, sudbinama i karakterima⁹. To pre svih važi za Radoslava kao najmarkantniju ličnost ove vlasteoske porodice. Pomenuli smo da je Radoslav, posle dugih i teških pregovora oko Konavala, najzad i zaratio s Republikom, produbljujući tako trajno podozrenje koje su oprezni Dubrovčani prema njemu imali. Više silom nego milom, dubrovačka vlada donela je odluku da vojvodi Radoslavu pokloni jednu reprezentativnu kuću u Gradu – *polaču*, na kojoj će biti postavljeni Pavlovićeви grbovi¹⁰, a iz

⁹ Za istoriju i ljudsku sudbinu naslednika Radoslava Pavlovića, posebno o njihovom dvoru i odnosu sa Dubrovačkom Republikom, najpotpunija obaveštenja nalazišno u studijama Borisa Nilevića: *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XIV, br. 14-15, Sarajevo 1978, str. 349-361; *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXVIII-XXX, 1977-1979, str. 59-75.

¹⁰ Izaslanstvo vojvode Radoslava krajem novembra 1426. godine prispelo je u Dubrovnik da pregovara oko prodaje Konavala, a o Božiću iste godine pogodba je bila završena.

sačuvanog pisma iz 1437. vidimo da vojvoda tek posle deset godina potvrđuje da je primio poklonjenu i popravljenu kuću. *Polača* Pavlovića morala je biti jedna od boljih, jer se nalazila u samom gradskom jezgru, u današnjoj ulici Lučarici, a postoji podatak da je u njoj ugošćena i celjska grofica Katarina, na proputovanju kroz Dubrovnik 1461. godine. Jedan od poslednjih Pavlovića, vojvoda Petar, pre nego što će sa svojim bratom nestati sa političke scene, 1463. godine, daće u najam ovu kuću naslednicima dubrovačkog vlastelina Martolice Rastića. Kuća Pavlovića, baš kao i *polača Hercegovina*, njihovih ljutih neprijatelja Sandalja Hranića i njegovih naslednika, biće srušena u razornom zemljotresu koji je pogodio Dubrovnik aprila 1667. godine¹¹. Na osnovu sporazuma koji je vojvoda Radoslav sklopio sa Dubrovčanima, za prodati deo Konavala trebalo je da od njih prima godišnji tribut u iznosu od 600 perpera, izuzev u vreme rata. Dubrovčani su svoju obavezu uglavnom redovno izvršavali, baš kao što nisu propuštali priliku da je izbegnu kad god bi to mogli učiniti bez loših posledica po sebe. Konavoski tribut posle Ivaniševe smrti primaće njegova braća, a već u julu 1463. godine, Isa-beg Ishaković ga potražuje za sebe, što Republika odbija. Posle desetak godina mira, 1474. godine pojaviće se turski suveren kao naslednik prava Pavlovića i sa zahtevom da se dugovanja unazad isplate, ali i ovoga puta svojom velikom diplomatskom veštinom, potplaćivanjima i darovima, odugovlačenjima i izrđavanjima, dubrovačka vlada uspeva da izbegne svoje obaveze u vezi sa tributom Pavlovića prema novom gospodaru Bosne, da bi potom te obaveze potonule u zaborav¹².

Sa Dubrovnikom, koji je imao odlučujuću ulogu u celokupnom privrednom prostoru Bosne, Pavlovići su imali neposrednu, veoma živu trgovinsku razmenu, koja je podrazumevala i unosne carine. Ulagali su svoj novac na dobit u Dubrovniku i na toj osnovi, od kamata, ostvarivali određeni profit. S druge strane, Pavlovići su neuporedivo više uvozili iz Dubrovnika nego što su u Republiku izvozili; tkanine, papir, srebrnina, so – sve je to pristizalo preko dubrovačkih trgovaca¹³. Iz Republike su pozivani na dvor Pavlovića i njihovi stručnjaci

Kao cenu za svoj deo Konavala, vojvoda je dobio i kuću Džora Palmotića, koju je Republika o svom trošku imala obnoviti i ukrasiti – „da je na viđenje, jer je gospodska palača”; up. VI. Čorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje (1425-1427)*, Godišnjica Nikole Čupića, knj. XXXVI, Beograd 1927, str. 105.

¹¹ Duško Živanović, *Dubrovačke kuće i polače*, SANU, DCXLVI, Beograd 2000, str. 100.

¹² Up. Boris Nilević, *Iz života poslednjih Pavlovića*, str. 73.

¹³ *Isto*, str. 63-66.

za oružje, za proizvodnju baruta, lekari, ali i razni umetnici, najčešće za vreme svadbenih svetkovina. Centar kulturnog života u oblastima Pavlovića bio je njihov prestoni grad, Borač. U njemu je postojala „pisarska škola” zadužena za brojne povelje sa garancijama i povlasticama za slobodnu trgovinu, koje su izdavane ponajviše dubrovačkim trgovcima. Ona će preživeti i Radoslavljevu i Ivaniševu smrt i opstati do samog pada Borča pod tursku vlast¹⁴. Dvor Pavlovića imao je i svoje artiste, svirače i žonglere, koji su ih zabavljali; ovi su pak, barem jednom godišnje, za sv. Vlaha, gostovali u Dubrovniku, gde su bili dobro nagrađivani¹⁵. Ipak, ova kulturna razmena nije bila ravnopravna i može se sa sigurnošću tvrditi da je Republika za zemlje u svom zaleđu bila pravi kulturni svetionik. Imajući pre svega nju u vidu, Banašević veli da je „kulturni uticaj romanskog zapada koji je išao preko Dalmacije i prodirao duboko na Balkan, a preko njega i na druge zemlje” konstatovan u raznim granama umetnosti. Tako je naše primorje, koje je bilo u tesnim vezama sa Italijom, pogotovo sa Mlecima, zapljusnuo val italijanskih prerada francuske epske materije („matière de France”), te su legende o francuskim junacima karolinškog ciklusa, pogotovo o Rolandu, nećaku Karla Velikog, stekle veliku popularnost u Dubrovniku i drugim primorskim gradovima¹⁶. Na dvoru naše bosanske vlastele, pored domaćih, bilo je i umetnika iz Italije i Francuske, kulturna razmena sa Dubrovnikom bila je stalna, ideje su kolale i nije nemoguće da su se zapadne legende ukrštale sa lokalnim, i prilagođavale novoj sredini i novim junacima. Slavni podvizi viteza Rolanda mogli su se naći na dvorskom repertoaru bosanskih kraljeva i velikaša, pa i naših Pavlovića, a putujući profesionalni pevači i zabavljači mogli su ih kontaminirati sa lokalnim legendama i obogatiti

¹⁴ Poslednja očuvana povelja porodice Pavlović jeste iz 1454. godine, a znaju se i imena pisara: „dijak Ivan” koji posle Radoslavljeve smrti ostaje kod njegovih sinova, i knez Mitoš Curić koji će u gradu Borču najverovatnije dočekati i njegov pad; up. G. Čremošnik, *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka. III Humske povelje i pisma*, poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1951, str. 113, 117. O gradu Borču i Pavlovićima, pogotovo za poslednje godine njihove vladavine, videti kod: Đ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIII – 1941, Sarajevo 1942, str. 31-34; *Kraj iz koga su Pavlovići porijeklom*, poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1949-1950, str. 219-223.

¹⁵ U zapisnicima Velikog veća Dubrovačke Republike navode se frulaši, trubači, leutari, dobošari i lakrdijaši u godinama – 1445, 1449, 1450, 1451, 1454, 1455, 1456, 1457, 1459, 1460, 1463; nagrađivani su novcem, tkaninama i drugim poklonima. Na dvoru Pavlovića, u Borču, povremeno gostuju dubrovački artisti na svadbama, na primer vojvode Ivaniša 1449. godine i vojvode Petra 1445. godine; up. B. Nilević, *Iz života posljednjih Pavlovića*, str. 70.

¹⁶ N. Banašević, *nav. delo*, str. 7-8 i passim.

novim pojedinostima. Istorijski izvori vojvodu Radoslava opisuju kao bahatog, verolomnog i nepredvidljivog vladara, u stalnim svadama sa susedima. Iz njih saznajemo da je bio turski vazal i da je od Turaka ne jednom potražio zaštitu¹⁷. Doduše, to su činile i druge moćnije velmože bosanske. Uvučeni jednom kao arbitri, Osmanlije su počele sa stepenim osvajanjima teritorija, a međusobice bosanskih velikaša i kraljeva u tom su im pogledu išle na ruku. U bici sa naslednicima Sandalja Hranića, u kojoj Radoslav gubi svoj konavoski posed, a potom brzo umire, Turci će imati odlučujuću ulogu u njegovom porazu. Ovom činjenicom i kolektivnim pamćenjem pokorenog srpskog življa, može se možda objasniti i epitaf sa nadgrobnog spomenika vojvode Radoslava u Rogatici, isklesan „srpskim pismenima i na srpskom jeziku»: *„Ja, vojvoda Pavlović od Radosala, gospodar i knez ove zemlje, ležim, ovde u ovom grobu. Dok življah ne mogaše me turski car nikojim junaštvom, nikakvim darovima, pa ni borbom, ni velikom silom, sa moje zemlje potisnuti niti pobjediti. Još manje sam mislio da se odreknem svoje vjere...”*. Ovaj svojevrsni usmeni epski testament zabeležio je slovenački putopisac Kuripešić, 1531. godine¹⁸, prolazeći bosanskim zemljama, ponevši tako glas o srpskom, hrišćanskom junaku koji se borio i odolevao sili „Velikog Turčina” u nekim dalekim balkanskim zemljama. Samo neku godinu kasnije, neobičnim pustolovinama slovenskog junaka – „prgavoga Rada”, pijandure i žderonje, divljaka obdarenog natprirodnom snagom, koji se loše snalazio na evropskim dvorovima, među vitezovima poput Rolanda, Astolfa ili samoga kralja Karla Velikog, ali ih junaštvom nadmašio – uveselja-

¹⁷ Za VI. Ćorovića, Radoslav Pavlović bio je jedan od „najizrazitijih tipova bosanske vlastele XV veka, u jednoj kraljevini koja je propadala i gde se nisu birala sredstva da se čovek održi ili digne na račun drugih”. Njegov otac je ubijen na sastanku bosanske vlastele, stariji brat Petar poginuo je u borbi sa Turcima. Vojvoda Radoslav nikome nije bio pouzdan prijatelj, a „krvava iskustva iz porodice učinila su ga još nepoverljivijim. Osim te nepoverljivosti, on je imao i mnogo pakosti i, kako Dubrovčani vele, bio je *zmija koja ujeda svu Bosnu*. Kao i njegov otac, veroloman je, njegova reč ne vredi često od danas do sutra. (...) Dubrovački susedi nalazili su da je to bio jedan od najpodmuklijih ljudi svoga vremena”. Up. VI. Ćorović, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje*, nav., str. 74-75.

¹⁸ Naš poznati proučavalac i tumač srpske usmene tradicije, Nada Milošević-Đorđević veli da „s propašću srpskih srednjovekovnih država, istorijsko predanje i epska poezija postali su najbitniji integrativni faktor u srpskom narodu, najvažniji članovi u sistemu kulturne komunikacije, način za duhovni opstanak i opiranje asimilaciji. (...) Različiti strani putopisci koji prolaze južnoslovenskim zemljama, mahom iz Beča ka Carigradu, u svojim dragocenim zapisima o životu i običajima stanovništva, upravo se zadržavaju na tom fenomenu. Benedikt Kuripešić, poreklom Slovenac, koji između 1530. i 1531. putuje kao tumač austrijskog poslanstva, u svom *Putopisu* prepričava deo kosovske legende, spominje epsko pevanje o

vaće venecijansku publiku tada već famozni bufon Zuan Polo, za svoje sugrađane, savremenike i prijatelje – Zanipolo.

Već na prvi pogled jasno je da se spev o Radu ne oslanja na materiju karolinškog ciklusa, viteških romana, niti na srodne spevove Pulčija i Ariosta, sem zanemarljivih literarnih reminiscencija. Njegova „fabula” oslanja se na jedan u svakome pogledu drukčiji slovenski svet. Pariz, doduše, jeste i ovde legendarni centar hrišćanskog sveta, odakle kreću i gde se završavaju svi pohodi onih vitezova koji su se stavili u službu dobra, to jest časnoga krsta, boreći se protiv zla – polumeseca. U prva tri pevanja ovoga speva, radnja se odvija u „Skla-voniji”, tačnije u Modrušu, gde Orlando sa vitezovima pristiže preko Španije (!) i Albanije, da bi se potom, sa Radom, preko Mađarske, to jest severne Hrvatske, Ljubljane i Nemačke, svi zajedno uputili u Tunis. Ključna scena, komično intonirana, jeste svakako susret Karlovih vitezova sa lokalnim silnikom, Radom, koji, besan što mu je u kanal sa vodom upalo bure vina, zapodeva kavgu sa vitezovima. Oni mu zauzvrat otimaju ženu Margaritu, za koju se ispostavlja da je rođaka biskupa Turpina i viteza Rolanda, te se sve završava u velikom slavlju, pijančenju i ždranju, koje će potrajati osam dana. Rado na putu čini neverovatna junaštva, boreći se sa džinovima, divljim ljudima i vukovima, a sve to uz pomoć čarobnih „*opanaka*”, koji ga čine nevidljivim. Posle kraćeg zadržavanja u Parizu, Rado će se dati u potragu za kradljivcem svojih opanaka, dospeće na brod i u tamnicu turskih pirata. Povrativši opanke, on će pobediti Turke, osloboditi se ropstva i postati strah i trepet na morima. Ovaj novi ciklus Radovih putovanja odvešće našega junaka preko Sirakuze na Pelješac i Korčulu, gde će izvesno vreme boraviti. Pesnik pominje i druge gradove na jadranskoj obali: Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Hvar, Kotor, Budvu, pokazujući i dobro poznavanje njihovih lokaliteta. Odatle će se Rado uputiti ka Istoku i Maloj Aziji, oslobodiće grčka ostrva od turskog jarma, dospeće do Afrike, Tripolija, Tunisa i Orana. Na povratku u domovinu, svratiće ponovo na Rodos, a potom, ranjen u jednom okršaju, ubrzo umreti. Na Pelješcu će biti sahranjen i proglašen za sveca i čudotvorca, što doziva

Milošu Obiliću u krajevima udaljenim od mesta događaja, u Bosni i Hrvatskoj, zapaža i nastajanje novih pesama”. Epitaf sa stećka vojvode Radoslava Pavlovića, „bilo da ga je Kuripešić prepisao sam, bilo da ga je zabeležio prema interpretaciji svojih bosanskih tumača i uz njihovu epsku idealizaciju, predstavlja svojevrsnu ispovest ali i usmeni epski način mišljenja ili pogleda na svet”. Up. u knjizi *Kratak pregled srpske književnosti*, uredio Novica Petković, Biblioteka *Tradicija*, knj. 1, Beograd 2000, str. 36-37.

u sećanje prvu novelu iz Bokačooovog *Dekameron*a, i njenog protagonista razbojnika Čapeleta koji posle smrti postaje svetac. Uprkos preširokom geografskom okviru Radovih viteških avantura, jasno je da autor ima najveću sklonost ka svom, slovenskom svetu, ka balkanskom prostoru, ka Levantu i Mediteranu.

Pored geografske ambijentacije, slovensko prisustvo ogleda se i u imenima raznih ličnosti. Imena tipična za karolinški ciklus pojavljuju se u iskrivljenom slovenskom obliku: *Karlo – Karlune, Pipin – Pipune de Milune, Orlando – Urlando*, među imenima „skjavona” i njihovih svetaca nalazimo *Marušu, Miloša, Luku, Nikolicu, Ivana, Miću, Todora*, potom seriju „junaka” iz Budve – *Matiju Kovačića, Ivana Vukovića, Marka Paštrovića, Mikulu (Nikolu), Vuksana*, itd. Neka od imena, poput *Damjana* i *Marka Paštrovića*, evidentirana su u kancelarijskim knjigama iz tog vremena. Izbor tipičnih jela (poput *kaštradine*), gastronomske navike, obavezna *zdravica* (emblematična reč Liompardijevih spevova i slovenskog govora uopšte, jedna od rećkih reći koja se nahodi u severnim italijanskim dijalektima – *stravizio*), tradicionalni pozdrav *pomagaj Bože*, čarobni *opanci* (obuća srpskih seljaka i Morlaka) pokazani su na jednoj ksilografiji u spevu, reći kao što su *buzdovan, gunj, nedilja, cvit*, itd, sujeverja i narodna verovanja, paganski motivi tipični za balkanski prostor, tužbalica Radove udovice u duhu naših *naricaljki* – sve to, i mnoge druge pojedinosti koje nismo naveli, ukazuje na odlično poznavanje južnoslovenskog sveta i našega jezika, te je teško ne poverovati autorovoj uvodnoj napomeni da je poreklom iz naših krajeva, tačnije iz Dubrovnika¹⁹.

Za Banaševića, baš kao i za druge istraživače koji su se pre i posle njega bavili spevovima o Radu i njegovim sinovima, sumnje nije bilo da ih je oba napisao Zuan Polo, iliti –ovan Paolo Liompardi, slavni venecijanski bufon, čija se književna dela smatraju prethodnicom „komedije del'arte”. Međutim, neki važni momenti u njegovoj biografiji ostali su do kraja nerazjašnjeni. Osnovna dilema svodila se na pitanje: da li je pisac Dalmatinac ili Italijan (Venecijanac), da li mu je pravo ime Ivan Pavlović, u prevodu na italijanski Giovanni Paolo, ili je obratno. Autor u jednom od pomenutih spevova o sebi izričito veli da je rođen u „Ragusi”, da je tu živeo do svoje trideset i četvrte godine,

¹⁹ Pomenimo ovom prilikom samo poznatu bugaršticu *Majka Margerita*, koju je zabeležio u Dalmaciji Đura Baraković, zadarski istoričar i pesnik (1548-1628), odštampanoj u poemi *Vila Slovinska*, u Veneciji 1613, na koju neobično podseća svojim ritmičnim ponavljanjima tužbalica Radove udovice Margerite.

da mu se otac zvao „Zuani Sdravichio” i da je bio plemić; potom kaže da je studirao u Padovi, da je svoju pesmu napisao u Firenci, a da ju je preveo sa francuskog! Ako se tome doda da je „Zuan Paulo, olim de Ragusi” ostavio za sobom i jedan šaljivi testament, čiji je beležnik sa Koločepa, a svedoci venecijanski Dubrovčani, pesnikova ukupna autobiografska kazivanja navode na pomisao da je uistinu reč o nekome ko je svojim književnim delom dosledno odnegovao svoju pripadnost slovenskom svetu. Stoga je više književnih istoričara, uključujući Pragu, odličnog poznavaoa kulturne istorije u mletačkoj Dalmaciji, smatralo da slovensko, dubrovačko poreklo venecijanskog bufona – nije sporno²⁰. Svojom tvrdnjom da porodica Liomparidi, to jest Leopardi, nije postojala u Dubrovniku, Milan Rešetar²¹ je i nehotice otvorio put ka danas prihvatnom mišljenju da je „Zuan Polo Buffon”, ili „Zuampolo di Liopardi”, kako ga je, pišući o njemu sa mnogo hvala, nazivao Sanudo u svojim slavim *Dnevnicima*²² vođenim između 1503. i 1533. godine, u stvari venecijanskog porekla, budući da je takva porodica postojala u Veneciji s kraja XV i u XVI veku²³. Ovim dnevnicima, prijateljima i savremenikima Zuana Pola – Karaviji i Aretinu – dugujemo zanimljive pojedinosti o bufonovim nezaboravnim bravurama i virtuoznim izvođenjima, o viteškim dogodovštinama, recitovanim ili pevanim na čudnoj mešavini venecijanskog i slovenskog govora, sa realističkim, komično-burlesknim, satiričnim konotacijama, o njegovom za to vreme neuobičajeno dugom životu, i činje-

²⁰ G. Praga, „Repertorio bio-bibliografico degli scrittori dalmati”, manoscritto, parte III. Rukopis se čuva u Biblioteca nazionale Marciana, pod sign. *It. VI. Cod. 526, cc. 83-84*. Našeg autora Praga vodi pod imenom „Paulovich Giovanni, raguseo, poeta popolare, cantastorie, comico”. Smatra da se rodio u Dubrovniku oko 1490 (?), a da je u Veneciju došao kao mladić: „perché egli è certamente quel Zuan Polo, ricordato da Marin Sanudo 16. feb. 1515...”. Praga smatra da je bio izvrstan poznavalac „karakterističnog govora Venecijanaca u XVI veku, u kome su se mešali i odzvanjali mnogi govori (parlate)”. Za Pavlovića kaže da je živeo u parohiji San Giovanni in Bragora, ali da je verovatno živeo i u Padovi, sudeći po poznavanju ovog dijalekta (*pavan*), koji on meša sa „svojim originalnim iz Dalmacije”, stvarajući tako jedan „hibridan govor – *veneto-toscano-dalmato-schiavonesco*”.

²¹ Želeći da otkloni svoje nedoumice o poreklu Zuan Pola, to jest Ivana Pavlovića, autora spevova o „gnevnom” Radu i osvetama njegovih sinova, Vitorio Rosi (Vittorio Rossi), obratio se Milanu Rešetaru, neprevaziđenom znalcu dubrovačkih starina, sa pitanjem da li je u starom Dubrovniku postojala porodica po imenu Liomparidi ili Leopardi. Dobivši negativan odgovor, Rosi je zaključio da je Zuan Polo slavizirao svoje ime u Ivan Pavlovich. Rosijevu tezu i njegov izvor informacije preuzeo je potom Mateo Bartoli (Matteo Bartoli) u prvoj knjizi svog poznatog dela *Das Dalmatische* (vol. I, 83). Bartoli je takođe u istom delu objavio i *Testament Zuan Pola* (vol. II, 263-266).

²² M. Sanudo, *I Diarii*, edizione a stampa, 1897, LVIII, 175.

²³ P. Ancillotto, *op. cit.*, p. 89.

nici da je sedamdeset godina sa nesmanjenim uspehom uveseljavao i zabavljao Veneciju. Skorija istraživanja dopunila su njegovu oskudnu biografiju: rođen je, najverovatnije, oko 1454. godine, živio je u relativnoj oskudici, dopao je zatvora u jednom trenutku i bio optužen za ubistvo, poslednje godine svog života proveo je u venecijanskoj parohiji *San Giovanni in Bragora*, koja je u to vreme najvećim delom bila nastanjena slovenskim življem²⁴. Neodlučnost italijanskih književnih istoričara o poreklu Zuan Pola nastojale su da otklone nekolike skorije studije posvećene fenomenu venecijanskog plurilingvizma i njegovom manifestovanju u tzv. popularnoj književnosti. One su, na osnovu lingvističkih analiza, ustvrdile da Zuan Polo, pisac spevova o Radu i njegovim sinovima, nije mogao biti dalmatinski emigrant koji se nastanio u Veneciji, jer neko slovenskog porekla nikada ne bi mogao napraviti izvesne jezičke greške kakve se u tekstu mogu naći. Jedna od takvih grešaka trebalo bi da bude doslovan prevod italijanskog *far l'amore – činit ljubav*, umesto odgovarajućeg glagola na našem jeziku, što bi mogao uraditi neko kome je maternji (prvi) jezik italijanski, i ko se slovenskom jeziku priučio od slovenskih imigranata iz svoje najbliže okoline²⁵. Međutim, i površan uvid u govorne navike slovenske populacije u Dalmaciji i Dubrovniku može da opovrgne ovo trvenje. U kolokvijalnom govoru i danas se u Dubrovniku može čuti ovaj italijanski kalk – *činit ljubav*, relikv onih vremena kada je italijanski bio ne samo govorni već i književni jezik elitnog, obrazovanog, sloja slovenske populacije Jadranskog primorja. A na Zuan Polovo autentično poznavanje karakteristične slovenske leksike već smo ukazivali. Uostalom, zar brojne studije iz oblasti sociolingvistike i psiholingvistike ne govore upravo o fenomenu asimilacije jezičkih navika one sredine u kojoj se duže boravi, zar naš Ivan Pavlović, posle sedamdeset godina življenja u Italiji, kako tvrde njegovi savremenici, nije mogao u potpunosti prihvatiti jezički sistem svog venecijanskog okruženja, imajući u startu prednost u imitiranju dijalektalnih integracija, slovenskog življa pre svega. Na mistifikaciju o Venecijancu, histrionu i pesniku koji je izmislio da je Dubrovčanin, i toga se držao do smrtnog časa, vratio se, ne tako davno, na ironično-šaljiv način, Slobodan Prosperov Novak tvrdnjom da je „taj čudni svat, Zuan Polo, iliti Ivan Pavlović”, tako dobro poznao slovenski jezik da je početkom XVI

²⁴ *Idem*, pp. 89-90.

²⁵ M. Cortelazzo, *Il linguaggio schiavonesco nel Cinquecento veneziano*, „Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti”, fasc. CXXX, 1972, p. 151.

stoleća u Veneciji radio „svojevrsni lektorat za *slovenski jezik i kulturu Pavlovića*”²⁶. Ne možemo se oteti utisku da i Mate Zorić, autor do sada najcelovitije, sintetičke studije o Zuan Polu, uprkos eksplicitnom prihvatanju lingvistističkih i drugih dokaza o Zuan Polovom venecijanskom, to jest neslovenskom poreklu ne krije, neizrečenu, upitanost o stvarnim razlozima zašto su baš „srditi Rado” i njegov slovenski svet postali predmetom autorovih heroikomičnih spevova. Kaže Zorić: „Non sappiamo, quale sia stato il vero motivo che ha introdotto Liomparidi a prendere di mira gli Schiavoni; forse la loro consistenza numerica, forse il fatto che gli altri poeti popolari (...) avevano dedicato maggiore attenzione ai greci e agli albanesi (stradioti) o ancora *qualche legame personale oppure la simpatia nei loro confronti*. È comunque evidente che il poeta, nonostante li avesse fatti scendere dal loro epico piedistallo, *era arrivato ad identificarsi con i suoi eroi*”²⁷. Bolje nego iko pre njega, Zorić je uočio Zuan Polovo izvanredno poznavanje slovenskog sveta, njegovog geografskog prostiranja, običaja i verovanja, njegovog jezika, duha i duše. Uočio je takođe nepotpunosti u arhivskim istraživanjima demografske situacije u Veneciji toga vremena, posebno slovenske populacije, u jedinoj do sada monografskoj studiji o slavnom venecijanskom bufonu²⁸, kao i nepreciznosti nekih lingvističkih zaključivanja²⁹. Pa ipak, nije dao odgovor na pitanje u kakvoj su vezi bosanski vojvoda i venecijanski bufon. Čini se da ovaj problem definitivno mogu razrešiti samo čvrsti istorijski i arhivski dokazi, ukoliko bude sreće da ovi poslednji budu nađeni. Ali neotklonjena nedoumica o pravom razlogu Zuan Polove identifikacije sa Ivanom Pavlovićem Dubrovčaninom, daje nam za pravo da se na moguće slovensko poreklo autora spevova o „srditom Radu” i njegovim potomcima još jednom vratimo. Štaviše, da pokušamo dokazati da je venecijanski bufon mogao biti direktni potomak bosanskog vojvode, što bi dabome otklonilo svaku nedoumicu o razlozima njegovog bavljenja slovenskim svetom. A evo zašto.

²⁶ S. P. Novak, *Hrvatski pluskvamperfekt*, Zagreb 1991, str. 150.

²⁷ M. Zorić, *L'anima popolare e mondo degli schiavoni*, u Zorićevoj knjizi *Dalle due sponde. Contributi sulle relazioni letterarie italo-croate*, a cura di Rita Tolomeo, Roma 1999, p. 27. – „Ne znamo koji je pravi razlog naveo Liompardija da obrati pažnju na Slovene; možda njihova brojnost, možda i činjenica što su drugi narodski pesnici veću pažnju obraćali na Grke i Albance (Stradiote), neka lična povezanost ili pak simpatija prema njima. Bilo kako bilo, očevidno da je pesnik, iako ih je spustio sa njihove epske visine, došao dotle da se poistoveti sa svojim junacima”.

²⁸ *Idem*, p. 23.

²⁹ *Idem*, p. 54.

Iz razumljivih razloga, italijanski književni historičari nisu se bavili istorijskim kontekstom Zuan Polovih spevova i drugih spisa, a Zorić u već navedenoj studiji samo uzgredno dotiče taj problem, dopuštajući mogućnost da izbor imena (Ivan) Pavlović i Rado „*potrebbe farci anche pensare che il poeta veneziano, nello scegliere il suo pseudonimo letterario e nel battezzare Rado, il suo buffo e simpatico eroe popolare, abbia fatto riferimento a certe reminiscenze storiche relative alla zona di Ragusa. Viene quindi spontaneo pensare ai Pavlović, bogumili della Bosnia orientale...*”³⁰. Pošto smatramo da je neodrživa neizrečena, ali podrazumevana hipoteza da je bufon najpre svoje ime preveo na slovenski jezik - u Ivan Pavlović, a onda nasumice i slučajno posegao za imenom svog glavnog junaka Rado(slavo), budući da se ono moglo naći među slovenskim imigrantima u Veneciji u prvoj polovini XVI veka (kako objasniti pridev „srditi” ili „prgavi” (*stizzoso*) uz ime junaka, Slovena Rada, kao i njegov vlastelinski status koji mu je omogućio da se rame uz rame bori sa vitezovima Karla Velikog?), pogledajmo detaljnije kakva je bila i kakva je mogla biti sudbina bosanskih Pavlovića, tačnije sinova vojvode Radoslava, i njihovih potomaka u burnim i za hrišćanski svet dramatičnim vremenima turskih osvajanja na Balkanu u drugoj polovini XV veka³¹.

Krajem XIV veka Turci su osvojili Bugarsku i Makedoniju, 1459. godine pala je Srpska despotovina, a 1463. Bosna. Pod kraj XV veka na sličan način nestaje i srednjovekovna Zeta, nešto malo pre nje slobodna Hercegovina, a sličnu sudbinu imale su Moreja, Albanija i državice u Grčkoj. Zbog neprekidnog ratnog stanja, među slovenskom populacijom na Balkanu zavladała je opšta nesigurnost, smanjila se agrarna proizvodnja, nastupila je glad. Dubrovačke arhivske knjige pominju 1416-1418. „*pauperes ex Sclavonia*”, 1454. pominje se da je u Bosni i Hercegovini „*fames extrema*” („krajnja izgladnelost”). Mnogi „*affamati, famelici*” („gladni, izgladneli”), hteditoše se skloniti u Dubrovnik, ali ih „Republika ne htedito primiti, te su begunci morali

³⁰ *Idem*, pp. 43-44. – „mogao da nas navede da je venecijanski pesnik pri izboru svog književnog pseudonima i pri davanju imena Rado svome komičnom i simpatičnom narodskom junaku imao na umu neka istorijska podsećanja koja se odnose na zonu Dubrovnika. Spontano otuda dolaze na um Pavlovići, bogumili u istočnoj Bosni...”

³¹ Pored literature navedene u napomeni 8), dodajemo i: B. Nilević, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovekovne Bosne*, poseban otisak iz Priloga za istoriju, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980; M. Rešetar, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, *Die serbokroatischen Kolonien Südditaliens*, Schriften der Balkankommission: Linguistische Abteilung, I Südslavische Dialektstudien, V, Wien 1901.

stanovati u pećinama na morskoj obali, hraneći se žirom, travom i korenjem". Političke prilike, ratovi, glad, koja je išla zajedno sa raznim boleštinama (u okolini Dubrovnika 1422. godine pominje se kuga), uticali su na masovne migracije slovenskog, hrišćanskog življa u raznim pravcima. Vlastela se u prvom redu sklanjala u primorske gradove, vladaoci i velikaši trudili su se da osiguraju sebi sklonište u Dubrovniku, Zadru i Kotoru. U tim mestima imali su svoje palate, imanja i svoj novac: bosanski kralj, herceg Hrvoje, veliki vojvoda Sandalj Hranić i njegovi naslednici Kosače, a i naši Pavlovići. „Veliki Turčin” krenuo je u odlučujuću ofanzivu 1463. godine. S osvajanjem Bosne išlo je lako, jer je zemlja bila u potpunom rasulu. Pošto je osvojio prestoni grad Jajce u severozapadnoj Bosni, i pogubio kralja Stefana Tomaševića, turski sultan zauzeo je pri povratku i oblasti bosanskih velmoža Pavlovića, „pogubivši bezobzirno svu ovu vlastelu”. Dubrovačka Republika, pak, sem pretrpljenog straha, u ovom osmanlijskom pohodu prošla je bez velike štete i do dolaska Napoleonove vojske 1808. godine, dakle puna tri veka, uspevala je da sačuva svoju relativnu nezavisnost i slobodu. U Dubrovnik, a i u druge primorske gradove, slila se reka begunaca iz Bosne i iz Hercegovine. Otuda su mnogi otišli u Italiju, u Apuliju, Papsku državu, ili u Mletke, Monferrato i u Rim, a da se više nikada ne vrate u svoju postojbinu. Dubrovnik je 1463. godine dao utočište bosanskoj kraljici Katarini, mladoj kraljici Jeleni, zvanoj Mara, kćerki srpskog despota Lazara, odakle se sklonila u manastir Sv. Stefan, u blizini Splita. Oni najimućniji predoše lađama u Apuliju. U to vreme otprilike, prema Rešetaru, napustili su krajeve između Neretve i Cetine precu Slovena koji su se nastanili u provinciji Campobasso u Italiji. Velika grupa iseljenika, bežeći pred stalnim provalama Turaka, naselila se u severozapadnoj Bosni, što objašnjava veliki broj pravoslavaca u tim krajevima, sve do tragičnih događanja u Drugom svetskom ratu i u poslednjoj deceniji prošlog veka. Kada su Turci od druge polovine XV veka počeli provaljivati u Hrvatsku i istočne Alpe, iselile su se velike grupe Hrvata i Vlaha put Istre, Kvarnerskih ostrva i Mletačke Republike. Kritičan trenutak za sve starosedeoce, ali i za pridošle izbeglice koje su našle svoje utočište u primorskim gradovima i na ostrvima, bio je kada su Turci prvi i poslednji put pokušali da se utvrde u Italiji i kada je Mehmed II iznenadnim prepadom zauzeo Otrant 1480. godine, izgubivši ga doduše već u septembru 1481. godine. Krajem januara 1482, kada su Ugri Turcima predali Novi, ugarske trupe a sa njima i poslednji srpski vladar, herceg

Vlatko sa porodicom i blagom, na dubrovačkim brodovima, uputili su se ka severu, ka ostrvu Rabu, gde će herceg i umreti 1489. godine. Njegovi potomci, zvani Kosače, pominju se dugo među mletačkim plemstvom.

Vratimo se našim Pavlovićima, posle ove duže, ali neophodne digresije. Vojvode Radoslava nema među živima posle 1441, njegov najstariji sin Ivaniš i naslednik vojvodske titule umire krajem (oko sv. Nikole ?) 1450. Petar Pavlović, koji potom nasleđuje titulu vojvode, i Nikola nisu preživeli pohod Mehmeda II na Bosnu 1463. godine³². Na osnovu podataka iz dubrovačkog arhiva, možemo zaključiti da se ovi Pavlovići više ne pominju posle te godine, osim kad se otvara pitanje njihove zaostavštine i konavoskog dohotka, koje je Turska, pod izgovorom naslednih prava Pavlovića, tražila od Dubrovnika. Doduše, postoje domišljanja nekih istoričara da sultan nije pogubio obojicu braće, već samo jednog. Ali kojeg, ne zna se³³. Zna se, takođe, da je Petar Pavlović imao sina³⁴, a u rodoslovnim tablicama zabeleženo je da je vojvoda Radoslav imao, pored tri sina, i jednu kćer³⁵. O njenoj sudbini istorijski izvori ćute. Sva je prilika da se pred turskim pokoljem preživela čeljad Pavlovića sklonila u Dubrovačku Republiku, tim pre što su tamo imali svoje posede i novac. O tome nedvosmisleno svedoči podatak iz dubrovačkog arhiva koji među živim i prisutnim u Gradu, 1467. godine, pominje i sina Pavla (Pavao) „pokojnog vojvode Petra»³⁶. Ovaj je podatak od najvećeg značaja za našu tezu da je među preživelim Pavlovićima, sa ženske ili muške strane, mogao biti i budući venecijanski bufon, Zuan Polo. Izreći ćemo sada još smeliju pretpostavku: pominjali smo već najstarijeg sina vojvode Radoslava, Ivaniša, koji je sa Republikom održavao, za razliku od svog oca, prijateljske veze. Za rođenje Ivaniša ona je slala bogate darove, za njegovo venčanje takođe; kada je svetkovao, slala je svoje muzičare, kada je bolovao – svoje lekare. Radoslav i Ivaniš, koji su imali posede u Republici, bili su primljeni među dubrovačku vlastelu. Kada je Radoslav ponudio Dubrovčanima uzajamno kumstvo, oni su to prihvatili, ali između katolika i nekatolika to kumstvo nije moglo biti „kršteno” nego „šišano”. Taj običaj je trajao u

³² B. Nilević, *nav. delo*, str. 66.

³³ *Idem*, str. 66-67.

³⁴ *Idem*, str. 64.

³⁵ A. Ivić, *Rodoslovne tablice srpskih dinastija i vlastele*, treće znatno dopunjeno izdanje, Novi Sad 1928.

³⁶ B. Nilević, *nav. delo*, str. 67 u napomeni.

Bosni do kraja prošlog veka. Kao uglednog bosanskog velikaša, Ivaniša je i Mletačka republika 1444. godine uvrstila među svoje nasledne građane. Do kraja života dakle, Ivaniš Pavlović je održavao sa Dubrovčanima prijateljske odnose, što se vidi iz sačuvane prepiske, gde ih naziva „svojim prijateljima i kumovima”³⁷. Nema podataka da je Ivaniš ostavio potomka, a da ga je bilo, mogao se roditi 1451. godine, mogao je biti sin, i kao posmrče poneti ime svoga oca Ivaniša, to jest Ivana. Mogao je takođe sa svojim rođacima (o njegovoj majci nemamo nikakvih podataka, verovatno nije pripadala krugovima bosanske vlastele) naći utočište u Dubrovniku, a potom, možda baš sedamdesetih godina XV veka, kada je „Veliki Turčin”, osvojivši Otrant, još jednom posejao strah i neizvesnost među stanovništvom Dubrovačke Republike i među slovenskim življem na našem južnom Primorju, krenuti put severa, ka Veneciji i Padovi. U Dubrovniku je Rešetar trebalo da traži tragove bosanskih Pavlovića, a ne venecijanskih Liompardija. U Veneciji bi se možda mogli naći dokazi da je neki dubrovački Pavlović, oženivši se, pridodao svom italijanizovanom imenu i prezimenu (Giovanni Paulovich) venecijansko Liompardi ili Leopardo. Ukoliko se ne radi o nadimku *Leopardo* koji je bufon, kako je to već bilo uobičajeno u njihovim družinama, pridodao svom imenu, sa ciljem da se njime označi nešto što je za njega najkarakterističnije, ili što najbolje mistifikuje bufonovo ime³⁸. Među najboljim poznavacima Zuan Polove ne samo glumačke aktivnosti, već i njegove biografije, Paola Ančiloto veli da je naš bufon „*conosciuto semplicemente come Zuampolo (Giampaolo), nome seguito talvolta dall'epiteto di „buffone” quasi a voler evitare ogni equivoco, l'istrione appare completo di cognome in due sole occasioni: ne Il Sogno ci viene presentato come „Zuampolo di Leopardi” e „Zuam Polo Leopardo” è chiamato in un passo dei diarii sanudiani pure*”³⁹. Arhivske dokaze o bilo kakvim vezama Zuan Pola sa venecijanskom porodicom Leopardo ili Liompardo, P. Ančiloto nije našla ništa drugo izuzev podatka da je jedna porodica pod tim imenom postojala u Veneciji između Kvatročenta i

³⁷ B. Nilević, *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, nav., str. 353, 356, 360 i passim.

³⁸ A. Calmo, u jednom od svojih pisama, nabraja Zuan Polove drugove (*compagni d'arte*), istrione, kojih ima mnogo i svi imaju neobična imena i nadimke: *Berto da la Biava, Domenego Taiacalze, Zuan Cimaor* (*Cimador è „colui che scema il pelo ai panni lani”* – Boerio), *Francesco Gata*, itd. (up. P. Ancilotto, *op. cit.*, p. 98).

³⁹ P. Ancilotto, *op. cit.*, pp. 88-89. – „poznat jednostavno kao Zuampolo (Giampaolo), kom imenu je ponekad sledio naziv „bufon” kao da se htela izbeći svaka zabuna, glumac se pojavljuje sa prezimenom samo u dva slučaja: u Snu se prikazuje kao „Zuampolo di Leopardi” a „Zuam Polo Leopardo” se naziva i u jednom odlomku dnevnika Marina Sanuda”.

Činkvečenta⁴⁰. Što ne dokazuje baš mnogo. S druge strane, u bufonovoj profesionalnoj biografiji možda bi se moglo naći opravdanje za nadimak *Leopardo*: u njegovom akrobatskom repertoaru bili su vrto-glavi skokovi na konju, kojima je očaravao publiku na venecijanskim poljanama, a imao je i ono što se nazivalo „salti schiavoneschi” i „capriole”. Naš bufon se takođe specijalizovao za predstavljanje Dubrovčana i „Skjavona” (Slovena), naročito parodirajući „dubrovačku parlatu”, kao i za pevanje „slovenskih pesama”⁴¹. U paru sa prijateljem, bufonom Domenikom Taljakalce, on je bio zadužen za predstavljanje onog dela imigrantske populacije u Veneciji koja bi se mogla označiti kao grčko-albansko-dubrovačko-skjavonska. Da je Zuan Polo dobro poznavao slovenski jezik, pored brojnih svedočanstava koja govore tome u prilog u Sanudovim dnevničkim zapisima, dodajmo i ovaj, čini se, značajan podatak: 9. februara 1514. godine dobio je Zuan Polo „*il compito di intrattenere stavolta l'oratore turco Ali-bei Dragomano in visita al l'Arsenale*” i da je tako dobro obavio svoj zabavljački zadatak da ga je Turčin nagradio sa po jednim dukatom dnevno. Podatak značajan ne samo zato što pokazuje da je naš Zuan Polo bio „*buffone ufficiale*” u Veneciji („na javnoj svečanosti bile su prisutne različne gradske vlasti”), već što nam dopušta pretpostavku da se uz turskog ambasadora (*oratore*) u Veneciji Zuan Polo našao i kao prevodilac, budući da je sa sultanovim izaslanikom mogao komunicirati i na slovenskom, to jest srpskom jeziku, koji je, kao što je poznato, bio jedan od jezika diplomatske komunikacije na Porti⁴².

Na kraju svoga životnog puta, potomak Radoslava Pavlovića, u svojoj zemlji poznatog i u narodnoj pesmi opevanog junaka, bosanski izbeglica u Dubrovniku i dubrovački u Veneciji, zaokružio je svoju karijeru kantastorija i istriona recitovanjem sopstvenog pesničkog dela – heroikomičnih spevova o „gnevnom” Radu i njegovim sinovima. „*Rado stizzoso*” zvuči kao „*Orlando furioso*”, a društvo za svog slavnog pretka Zuan Polo je potražio, videli smo, među vitezovima karolinškog ciklusa. Viteški spevovi ušli su u Italiju iz Francuske i već krajem XII veka raširili su se Italijom; sadržina je uglavnom asimilovana i interpretirana na lokalnim dijalektima. Zuan Polo je morao biti

⁴⁰ *Idem.*

⁴¹ G. Vidossi, *La cantata del Rado Stizzoso*, „Lares”, anno XXVI, fasc. III-IV, Firenze 1960, pp. 123; I. Cavallini, *Zuan Polo, il „canto alla schiavonesca” e lo spettacolo veneziano ai primi del Cinquecento*, u knjizi *I due volti di Nettuno*, Lucca 1994, pp. 13-23.

⁴² P. Ancilotto, *op. cit.*, 91-92.

odličan poznavalac i interpretator njihov. Venecija je bila poslednje uporište preinačene *matière de France*. Za bufonovog dugog života (umro je, tvrde savremenici, u 86. godini⁴³), hrišćanski svet nije prestajao da strahuje od Velikog Turčina (*Gran Turco*), a mnogi krstaški pohodi na nevernike planirani su upravo iz Venecije. Upravo u toj borbi protiv nekrsti, koju njegov slovenski narod vodi u liku strašnoga Rada i uvek pobeđuje uz pomoć svojih čarobnih „opanaka”, što je simbolično obuća slavnoga ratnika, hteo je Zuan Polo da ostavi traga, doduše u obliku parodije, kako i priliči jednom bufonu i lakrdijašu, koji je morao da zadovolji ukuse i rafinovane venecijanske patricijske publike i najnižih njenih društvenih slojeva.

SVETLANA STIPČEVIĆ

THE BOSNIAN FAMILY PAVLOVIĆ IN THE ITALIAN CULTURE

Summary

Two Italian heroic-comic epics *Libero del Rado Stizoxo and Libero de le vendette che fese i fioli de Rado Stizoxo* (Venice 1533 and 1535) preserved in the very rare examples until our times, still creates uncertainty. For some literature researchers, including Giuseppe Praga, outstanding expert of cultural history of the Venetian Dalmatia, there is no doubt that those epics were written by Zuan Poli or Giovan Paolo Liompari, famous Venetian *buffone*, whose literature works could be considered as predecessor of *commedia dell'arte*. But, some important moments in his biography had been left unrevealed. The main dilemma is expressed through the question: is the writer Italian, from Venetia or Dalmatian from Bosnia, is his real name Ivan Pavlović, Giovanni Paolo in translation (Zuan Polo in Venetian) or vice versa. In the above mentioned epics, the author states from himself that he was born in „Ragusa”, that he lived there until the age of thirty four, and his other statements also lead to the assumption that the author really belonged to the Slavic world. By

⁴³ Pretpostavka da je bufon rođen 1454. godine nije ničim potvrđena, jer za taj period nema validne anagrafske dokumentacije, već je izvedena iz svedočenja njegovih prijatelja (up. P. Ancilotto, *op. cit.*, p. 90). Otuda je moguće da je rođen i 1551. godine, što suštinski ne menja činjenicu da je umro u dubokoj starosti.

statement that there is no family name Liompardi in ancient Dubrovnik, Milan Rešetar unwillingly introduced the opinion that *buffone* Zuan Polo or Zuampolo Liompardi was of the Venetian origin, considering the fact that such family lived in Venetia at the end of XV and during the XVI century. Some recent studies dedicated to the phenomenon of the Venetian plurilinguism and its manifestation in so called popular literature had the aim to erase existing uncertainty of the Italian historians of literature regarding the origin of Zuan Pol. On the basis of linguistic analyses, they stated that Zuan Polo, author of the epics dedicated to the angry Rado (Radoslav) and his sons, could not be the emigrant from Dubrovnik who moved to Venetia. Since we did not find those thesis convincing enough to remove completely the uncertainty regarding identity of Zuan Pol and Ivan Pavlović, we have discussed in this paper the thesis of possible Slavic origin of the *buffone*; we went even one step farther, claiming that the *buffone* from Venetia could be in direct parent relation with the Bosnian *voiovoda* Radoslav Pavlović, which would remove all doubts concerning his descriptions of the Slavic world, and especially to explain his reasons for writing an epic regarding angry Rad and his sons. We find unbelievable that the *buffone* translated his name to Ivan Pavlović, into the Slavic language, and then by chance chose the name of his main character Rad(oslav), bearing in mind the fact that such name could not be found within the Slavic emigrants in Venetia.

We have based our statement on two reasons: first is the fact that after fall of Serbia in 1459 and Bosnia in 1463 under the Turkish rule, and then especially after the fall of medieval Zeta and Herzegovina, the waves of refugees reached eastern, but also the western Adriatic coast, primarily the Republic of Dubrovnik, becoming the shelter for the Bosnian aristocrats. Making conclusion on the basis of the preserved historical documents, the Pavlović family, or part of it that survived the Turkish atrocities, could hide in Dubrovnik, as Kosače, for example; the other reason has been based on the fact that the members of the Pavlović family, Radoslav and his son Ivaniš, and later his other sons Nikola and Petar maintained intensive relations with Dubrovnik. Thus, Rešetar should look in Dubrovnik to find the traces of the Pavlović family, and not the traces of the Venetian family Liompardi. An ancestor of the Bosnian Pavlović family could move, as many others did, toward the north, to Venetia, when the fear of the „Great Turk” had shaken Dubrovnik and southern Italy. On the end of his life, the Bosnian refugee in Dubrovnik, and refugee from Dubrovnik in Venetia, could end his career of *cantastori* (street singer) and *istrion*, famous *buffone* with the nickname of Leopardo, by reciting his own verbs dedicated to his famous ancestor and his sons, taken as the example well known epics dedicated to „angry mad Roland”.